Research Papers

'ललितगद्याचा प्रवास'

प्रा. किरण नामदेव पिंगाळे
मराठी विभागप्रमुख
लोकनेते व्यंकटराव हिरे महाविद्यालय
पंचवटी नाशिक.

Abstract

मराठी साहित्यातील 'ललितगद्य' हा वाड्.मयप्रकार संमिश्र स्वरूपाचा व व्यापक असा आहे. 'कादंबरी' 'कथा' 'कविता' 'चरित्र' 'आत्मचरित्र' इत्यादी याप्रमाणेच 'ललितगद्य' हाही एक स्वतंत्र साहित्यप्रकार म्हणून ओळखला जातो. अनेक साहित्यीकांनी भाषावैज्ञानिकांनी तज्ज्ञांनी आपापल्यापरिने या साहित्यप्रकाराची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु 'ललितगद्या'ची कोणतीही ठोस अशी व्याख्या सापडत नाही. निबंध लघुनिबंध आठवणी अनुभव प्रवासवर्णन व्यक्तिचित्रे ललित लेख आत्मपर लेख विनोदी लेखन स्तंभलेख इ.चा 'ललितगद्य' प्रकारात समावेश होतो. 'ललितगद्य' या साहित्यप्रकाराचा आवजरचा प्रवास बघता बघता त्याला वेगवेगळया कालखंडात वेगवेगळया नावाने संबोधले जात होते.

सुरूवातीला निबंध लघुनिबंध गुजगोष्टी ललित निबंध ललित लेख आणि आता 'ललितगद्य' अशा प्रकारचा या वाड्.मय प्रकाराचा प्रवास आहे. मुळ इंग्रजी साहित्यातून प्रेरणा घेऊन मराठी साहित्यात काही वाड्.मयप्रकारा आले आणि स्थिरावले. त्यातीलच एक म्हणजे मघुनिंबध होय. **1850** च्या समारास 'मॉटेन' या फ्रेंच लेखकाने 'एसे' ची दोन पुस्तकं प्रसिध्द केली. 'बेकेन' या इंग्लिश लेखकाने सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस **1597** मध्ये 'एसे' चे पुस्तक प्रसिध्द करून इंग्रजीत हा प्रकार रूजवला. त्यानंतर **1668** साली अब्राहम काऊले याने 'एसे' चे पुस्तक लिहिले. **19** व्या शतकात लॅम्ब या इंग्लिश लेखकाने 'पर्सनल एसे' या प्रकाराची सुरूवात केली. लॅम्बनंतर स्टीव्हन्सन चेस्टर्ट न रॉबर्ट लिंड ल्युकास गार्डनर अशा कितीतरी लेखकांनी 'पर्सनल एसे' विकसित केला. मात्र मॉटेन हा 'निबंध' या प्रकाराचा जनक ठरला. मराठीत मघुनिबंधाच्या जनकत्वाचे श्रेय प्रा.ना.सी. फडके यांच्याकडे जाते. ना.सी.फडके यांनी त्याला 'गुजगोष्टी' हे नाव दिले. **1926** सालच्या जानेवारीच्या 'रत्नाकर' मासिकात प्रा.ना.सी.फडके यांनी 'सुहास्य' हा लघुनिबंध लिहिला व **1933** मध्ये 'गुजगोष्टी' हा पहिला लघुनिबंधसंग्रह प्रकाशित झाला. येथूनच मराठी साहित्यामध्ये लघुनिबंधलेखनास सुरूवात झाल्याचे दिसून येते. **1927** साली 'वैनतेय' या साप्ताहिकात वि.स.खांडेकरांनी 'रानफुले' नावाचा लघुनिबंध लिहिला. खांडेकरांच्या 'चांदण्यात' 'वायुलहरी' 'सायंकाळ' या लघुनिबंधांतून त्यांची काव्यात्मकता आणि कल्पकता विशेषत्वाने जाणवते. ना.सी.फडके वि.स.खांडेकर आणि अनंत कानेकर या लेखकांनी इंग्रजीतील लिंड ल्युकास चेस्टर्टन गार्डनर इ. लेखकांच्या या प्रकारच्या लेखनापासून प्रेरणा घेऊन मराठीत लघुनिबंधाचा पाया घातला. ललितगद्य लेखनासाठी आवश्यक असणारी बहुश्रुतता व इतर कलांची जाण ना.सी.फडके यांच्याकडे होती. अवलोकन चोखंदळपणा लालित्यपूर्ण दृष्टी सहजता पारदर्शकता हे गुणही त्यांच्यात होते. हा कालखंड फडक्यांचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

जी निर्मिती आपल्या स्वयंपूर्ण अस्तित्वाने व्यक्तिला आशा आकांक्षापासून मुक्त शुध्द व व्यवहारनिरपेक्ष स्वरूपाचा आनंद देते तिची जगाविषयीची व स्वतःविषयीची समज विशाल व्यापक व उन्नत करते आणि आपल्या सुभगतेने तिला सौंदर्याचा साक्षात्कार घडवते त्या कलाकृतीस 'ललित' असे संबोधता येईल. जे लीलेतून म्हणजे स्वानंदासाठी केलेल्या मुक्त कीडातून निर्माण होते ते ललित. अशा प्रकारच्या कलाकृतीपासून रसिकास होर्णाया आनंदाचे वर्णन संस्कृत साहित्यशास्त्रात 'ब्रह्मास्वादसहोदर' या शब्दांनी केले आहे. इंग्रजीत अशा साहित्याला 'इमॅजिनेटीव्ह लिटरेचर' अथवा 'फिक्शन' असे म्हटले जाते. कलावंताच्या प्रतिभेचा प्रत्यय देणारी साहित्यकृती सौंदर्यपूर्ण चैतन्ययुक्त व नित्यनूतन भासते. या सौंदर्याचा किंवा साहित्यास लालित्यपूर्णता प्राप्त करून देर्णाया लक्षणांचा सखोल व सूक्ष्म विचार भारतीय साहित्यमीमांसेत आढळतो. एकंदरीतच संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी सौंदर्य हे ललित साहित्याचे प्राणभूत तत्व माणले आहे. वामन यांच्या "सौंदर्य ग्रांहय अलंकारात्सौंदर्य अलंकार"ः किंवा आनंदवर्ध न यांच्या "काव्यस्यहि ललितोचित सन्निवेशचारूण"ः यांसाररूया वचनांतून सौंदर्यनिर्मिती हे काव्याचे म्हणजेच ललित साहित्याचे मुख्य लक्षण माणले आहे.

Indian Streams Reserach Journal
Vol.1,Issue.XI/*Dec;* 2011

व्यवहारातील भाषेशी संवादी सूर ठेवणारी व्यवहारातील उपमांनी विनटलेली मार्मिक शैलीदार मित्राशी गप्पा माराव्यात अशा प्रकारची भाषा हे ललितगद्याचे अत्यंत महत्त्वाचे असे अंग आहे. वि.स.खांडेकरांनी एखाद्या अनुभवापासून हसतखेळत प्रारंभ करून त्यातून अद्‌भूत झालेले स्वैर चिंतन लघुनिबंधातून व्यक्त केले आहे. त्यांचे लघुनिबंध चिंतनशील आहे. इंग्लिश 'पर्सनल एसे' च्या अनुकरणाची वाट सोडून स्वताःच्या स्वतंत्र वाटेवर पाऊले टाकण्याचे सामर्थ्य मराठी लघुनिबंधाला प्रथमतः खांडेकरांनी दिले असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती नसावी. मराठी लघुनिबंधाच्या जडणघडणीतल प्रारंभीच्या अवस्थेतील तिसरे महत्वाचे निबंधकार म्हणजे अनंत काणेकर होय. मिस्किल खेळकर विनोदी वृत्तीने त्यांनी मघुनिबंधाचे लेखन केले आहे. 'विचार' हे त्यांच्या लघुनिबंधाचे केंद्र आहे. मानवी स्वभावाचे अनेक बारकावे त्यांनी अत्यंत सहजतेने आणि कौशल्याने व्यक्त केले आहे. अंतर्मुख होऊन व गांभीर्याने लघुनिबंधाचे लेखन करणारे गं.बा.निरंतर कुसुमावती देशपांडे प्रांजल व घरघुती निवेदन करणारे ना.मा.संत इ. लेखकांनी लघुनिबंध या वाङ्.मय प्रकाराचे शिल्प अधिक भरीव आणि सधन बनविले.

मराठी साहित्यात ललितगद्याची परंपरा महानुभवीय वाङ्.मयामध्ये लीळाचरित्र दृष्टांटपाठामध्ये शोधता येते. लघुनिबंध लेखनाच्या आधी मराठी साहित्यात निबंध आस्तित्वात होता. लोकहितवादी गोपाळ गणेश आगरकर शि.म.परांजपे विष्णूशास्त्री चिपळूणकर लोकमान्य टिळक न.चिं.केळकर यांनी ज्ञानवृध्दीसाठी समाजजागृतीसाठी विपुल असे निबंधलेखन केले. स्वातंज्यपूर्वकाळात निर्भीडपणे लेखन करर्णाया या सर्वांनी वैचारिक निबंधलेखनाची परंपरा निर्माण केली. त्या कालखंडात वृत्तपत्रांतून आणि विविधज्ञानविस्तार मनोरंजन करमणूक यांसरख्या नियतकालिकांतून जे विपुल निबंधलेखन झाले त्याचे स्वरूप हे वैचारिक होते. यानंतरच्या काळात निबंधाच्या घाटात थोडा बदल होऊलागला. वैचारिकतेची जागा कल्पनाशक्ती उपरोध आकर्षक शैली इ.नी घेतली. मूळ विषय अधिक सोपा रंजक करण्याकडे लेखक झुकू लागले. काटेकोर रूक्ष कोरडे असलेल्या वैचरिक निबंधांकडे वाचक पाठ फिरवू लागले. त्यामुळे स्वैरपणाने आत्मीयतेने सहजपणे व्यक्त केलेल्या अनुभवांना ललितनिबंधात महत्त्वाचे स्थान मिळाले. लघुनिबंधातील आत्मप्रकटीकरणामुळे वाचक त्या लेखनात रस घेऊलागला.

लघुनिबंधात आठवणी अनुभव प्रवासवर्णन व्यक्तिचित्रे ललित लेख चरित्र आत्मचरित्रपर लेख यांचा समावेश होऊन 'ललितगद्य' हा एक लवचीक अशा स्वरूपाचा वाङ्.मयप्रकार मराठीत विकसीत झाला. “फॉर्मलेस फॉर्म” या प्रकाराने इंग्रजीत ओळखला जातो. ललितगद्यात 'मी' च्या आत्माविष्काराला अधिक महत्त्व असते. 'मी' च्या व्यक्तिमत्वाचे अनेक कंगोरे व्यक्त होतात. लघुनिबंध ते ललितगद्याच्या विकासाचा ढोबळमानाने **1920** ते **1947 1947** ते **1980** आणि **1980** ते **2000** अशा भागांत विचार करता येईल किंवा स्वातंज्यपूर्वकाळ व स्वातंज्योत्तर काळातील लेखन अशी विभागणी करता येऊशकेल.

1920 ते **1947** हा लघुनिबंधाचा सुरूवातीचा कालखंड आहे. याच कालखंडात ना.सी.फडके वि.स.खांडेकर आणि अनंत काणेकर यांनी र्खया अर्थाने लघुनिबंधाला लोकप्रियता मिळवून दिली. **1945** नंतरच्या लघुनिबंधाच्या बाबतीत ओहोटी लागलेली दिसते. या कालखंडात मराठी साहित्याने कात टाकून नवसाहित्याचे वळण घेतले. सामाजिक राजकीय जीवनात अमुलाग्र असा बदल झाला. सहाजिकच त्याचा परिणाम साहित्यावर झाला. साहित्याची मांडणी कळत नकळत वेगवेगळया पध्दतीने होऊलागली लघुनिबंध विस्तारत गेला. **1950** नंतर मराठी साहित्यात लघुनिबंधाची जागा 'ललितगद्या'ने घेतली. या कालखंडात विपूल असे लेखन झालेले दिसून येते. वि.द.घाटे प्रभाकर पाध्ये रा.भि.जोशी वि.वा.शिरवाडकर पु.ल.देशपांडे विंदा करंदीकर श्रीनिवास कुलकर्णी माधव आचवल गंगाधर गाडगीळ आनंद यादव व्यंकटेश माडगुळकर ग्रेस विजय तेंडुलकर रविंद्र पिंगे अनिल अवचट द.ता.भोसले चंद्रकुमार नलगे प्र.ई.सोनकांबळे केशव मेश्राम लक्ष्मण माने यशवंत मनोहर इंद्रजित भालेराव इरावती कर्वे दुर्गा भागवत इंदिरा संत शांता शेळके गिरीष पै गिरीजा कीर पद्मजा फाटक सरोजिनी वैद्य शरदिनी डहाणूकर वासंती मुजुदार अरूणा ढेरे सिसिलिया कार्व्हालो अशी कितीतरी नावे डोळयापुढे येतात.

या कालखंडात लघुनिबंधाला एक साचेबंदपणा आला होता एका ठराविक परिघातच लघुनिबंध घुटमळत होता. त्याला या परिघातून बाहेर काढून एक नवा चेहरा देण्याचे श्रेय इरावती कर्वे यांच्याकडे जाते. आकर्षक प्रारंभ चटकदार शेवट मोहक विषयांतर प्रेषिताप्रमाणे संदेश सांगण्याचा अट्टाहास खोडी शैलीदार भाषा या सगळया रूढ अपसमजुती इरावती कर्वे यांनी झुगारून देऊन आपल्या समृध्द अशा अनुभवांवर पारदर्शी भाषेवर सहज चिंतनावर या वाङ्.मयप्रकाराचे शिल्प उभारले. जुन्यातून यशस्वीतून यशस्वीपणे बाहेर पडणे व नवे यशस्वीपणे आत्मसात करणे असे दुहेरी यश त्यांना लाभले आहे. 'परिपूर्ती ' ह्य**1949**ह 'भोवरा' ह्य**1960**ह 'गंगाजळ' ह्य**1972**ह या तीन पुस्तकांत त्यांचे निबंध आहेत. प्रत्यक्ष जीवनातील विविध अनुभवांचे चिंतन व त्या चिंतनाच्या अनुषंगाने प्रत्यक्ष अनुभव जसे रूप घेईल तसे त्याचे आविष्करण अशीच बहुधा त्यांची भूमिका असावी. इरावती कर्वे यांनी लघुनिबंधाचे रूप अंतर्बाहय बदलून टाकले आहे. त्यांना जे सांगायचे असते ते विशेष असते. सामान्यांपेक्षा वेगळे असते. चिंतनाच्या मंथनातून दृष्टिकोनाच्या वेगळेपणातून निर्माण झालेले असते. त्यामुळे त्यांचे लघुनिबंध आरंभापासूनच वाचकाचे लक्ष वेधून घेतात. इरावती कर्वे यांनी व्यक्त केलेले अनुभव प्रत्यक्षात भोगले असल्याचा प्रत्यय पदोपदी येतो. या आगोदर असलेल्या 'लघुनिबंधाने' ललितनिबंधाचे रूप धारण केले. नावीन घाटांचा शोध घेऊन ललितनिबंधाच्या आकृतीबंधाला वैविध्य प्राप्त करून देणारे गो.वि.करंदीकर आपल्या अनुभवातून स्वयंभूपणे आकृतिबंध उभारर्णाया दुर्गा भागवत अत्यंत संवेदनशीलतेने बालमनाचा शोध घेणारे श्रीनिवास कुलकर्णी सामाजिक वस्तवाचा आत्मनिष्ठ वेध घेणारे अनिल अवचट या सर्वांनी ललित निबंध या वाङ्.मय प्रकाराला नवनवीन परिणामे प्राप्त करून दिलेली आहेत.

साठोत्तरी वाङ्.मयीन कालखंडात विविध स्तरांतली लेखक ललितगद्याकडे वळाले. त्यातून ललितगद्य सर्वसमावेशकता आशयभिन्नता प्रसरणशीलता प्राप्त झाली. त्यामुळे हा कालखंड म्हणजे ललितगद्याच्या बहराचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. व्यक्तिचित्र हा ललितगद्याचा एक महत्त्वाचा उपप्रकार आहे. वि.द.घाटे यांनी 'काही म्हातारे व एक म्हातारी' ह्य**1939**ह 'पांढरे केस हिरवी मने' ह्य**1959**ह यातून व्यक्तिचित्रे रेखाटली. तर 'मनोगते' आणि 'विचारविलसित' या दोन ललितसंग्रहात त्यांनी मुक्त प्रकारचे लेखन केले आहे. वि.द.घाटे यांनी रेखाटलेली व्यक्तिचित्रे अत्यंत जिवंत आणि टवटवीत आहेत. अतिशय तरल आणि संवेदनशील अशी त्यांची व्यक्तिचित्रणे चिरकाल मनात रेंगाळत राहतात. स्वातंज्योत्तर कालखंडात विशेषतः **1980** पर्यंतच्या ललितगद्यात आठवणी व अनुभव यांच्या अंगाने पुष्कळ लेखन झालेले दिसून येते. ललितबंधाच्या पारंपरिक कल्पनांपासून हे लेखन मुक्त आहे. त्यातील लालित्य हे उधार उसनवारीचे नाही ते सहज अवतरलेले अंगभूत लालित्य आहे.

संदर्भः

1. राजाध्यक्ष विजया ह्यसंपा.ह मराठी वाङ्.मय कोश खंड चौथा समीक्षासंज्ञा महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ मुंबई **2002** ह्यवा.ल.कुलकणी—ललित निबंधह.

2. राजाध्यक्ष विजया ह्यसंपा.ह मराठी वाङ्.मय कोश खंड चौथा समीक्षासंज्ञा महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ मुंबई **2002** ह्यरेखा इनामदारसाने ललित साहित्यह.

3. यादव आनंद ललितगद्य प्रदक्षिणा खंड दुसरा पाहिली आवृत्ती **1991**.

4. डॉ.खांडगे मंदा डॉ. पाटील तानाजी डॉ. मोहिते शिवाजीराव ह्यसंपादकह ललितरंग प्रस्तावना प्रथमावृत्ती **2006**.

5. कोतवाल अशोक प्रार्थनेची घंटा प्रस्तावना निशिकांत मिरजकर **2007**.